

۴۹

۲۰۲۱

۳۳۸ / ۲ / ۲۰

وزارت فرهنگ و آموزش عالی
دانشگاه قم
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

بررسی تطورات و موارد وجوب زکات تا عصر حاضر

استاد راهنما:

آیة ... حسین کریمی

استاد مشاور:

حجة الاسلام سید محمد جواد وزیری فرد

تدوین:

علی روحبخش زائری

۱۳۷۷/۲

پائیز ۱۳۷۷

۲۵۰۲۱

تقدیم به:

ارواح مطهر و پر فتوح فقهای عظام امامیه که در راه
تعالی فقه پویای شیعه از هیچ کوششی دریغ ننموده
و زمینه‌ساز برقراری حکومت اسلامی بر پایه
قوانین مترقی اسلام گردیدند. بویژه فقیه بزرگوار،
استادالفقهاء حضرت امام خمینی (ره) که با جهاد
علمی و عملی، بنیانگذار جمهوری اسلامی نشأت
گرفته از فقه متعالی اهل بیت (ع) شدند و علاوه
برگشودن ابواب تفکر، اندیشه و پژوهش در مبانی
فقه مقدس جعفری، زمینه استقرار قوانین و احکام
متعالی فقه مقدس شیعه را فراهم آوردند.

تشکر و قدردانی:

بر خود فرض میدانم از همفکری و راهنمایی اساتید معظم دانشگاه قم آیت ... حاج آقا حسین کریمی استاد محترم راهنما و حجت الاسلام حاج سید محمد جواد وزیری فرد استاد محترم مشاور و همچنین راهنمایی و ارشادات اساتید بزرگواری همچون حاج آقا محسن قرائتی و استاد راغبی و استاد شاه نظری که هر کدام به گونه‌ای از مرحله تعیین موضوع تا تنظیم و تکمیل پایان‌نامه اینجانب را مساعدت و یاری نموده‌اند تشکر و قدردانی نمائیم.

چکیده:

هدف از تدوین این پایان نامه علاوه بر پژوهشی علمی در خصوص یکی از منابع درآمد دولت اسلامی (زکات)، پاسخ به شبهه گروهی است که می‌پرسند چرا اسلام خصوصاً مذهب پویای شیعه موارد وجوب زکات را که می‌تواند منبع درآمدی عظیم برای حکومت باشد در همان اشیاء نه گانه محدود کرده و حال آنکه با پیشرفت بشر در عرصه‌های گوناگون زندگی مثلاً در صنعت دیگر موضوع استفاده از اسب و شتر بعنوان وسیله سواری با ظهور هواپیما و کشتی و قطار و ماشین از بین رفته و یا در معاملات تجاری، بهره‌گیری از طلا و نقره با رواج اوراق بانکی و چک و سفته و اسکناس عملاً منتفی شده و یا با تجهیز مراکز عظیم بهداشتی، صنعتی نگهداری و پرورش حیوانات اهلی جایگزین شیوه سنتی چرای در مراتع گردیده و در نتیجه بحث شمول زکات بر آنها نیز منتفی شده در حالیکه با ازدیاد جمعیت و ضرورت توسعه و آبادانی جامعه، نیاز دولت به کسب درآمد بیشتر احساس می‌شود. لذا باید موارد وجوب زکات ضمن بازنگری جدی و ارائه پاسخی صریح و در عین حال کاربردی بویژه با واقعه عظیم ایجاد حکومت اسلامی، حتی المقدور گسترش داده شود.

در پیگیری این هدف و بمنظور تهیه پاسخی جامع و مستند به این نتیجه رسیده‌ایم که اگر چه قول به عنبر پیامبر (ص) در غیر از نه چیز می‌تواند نظر حکومتی باشد و در عصر امامان (ع) هم افزایش موارد وجوب می‌تواند تابع نظر ولی فقیه باشد.

اما دلیل قطعی برای اثبات این ادعا نداریم، به همین جهت خمس که یکی دیگر از منابع درآمد دولت اسلامی است - هر چند موارد مصرف آن منطبق بر زکات نمی‌باشد - بعنوان مکمل زکات مطرح می‌شود که در نتیجه تمامی ثروتها و کلیه افراد را در بر گرفته و منبع درآمدی قابل توجه می‌باشد. بویژه که بعضی از فقیهان از جمله حضرت امام خمینی (ره) مصرف کلیه سهام خمس را منوط به نظر ولی فقیه دانسته و معتقدند با صلاحدید او باید هزینه گردد.

کلمات کلیدی:

معنی زکات و نسبت بین معنی لغوی و شرعی - تاریخچه تشریح - شرایط و کیفیت وجوب - دیدگاه امامیه و اهل سنت در ادوار مختلف فقه - ادله انحصار زکات در (۹) چیز - زکات اوراق داللی و مال التجاره - توسعه موارد وجوب - خمس بعنوان مکمل زکات

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۳	ویژگیهای پایان نامه
۶	فصل اول: معنی زکات و اشتقاق آن
۶	۱- معنی لغوی زکات
۱۰	۲- مفهوم اصطلاحی زکات
۱۳	۳- نسبت بین معنی لغوی و معنی شرعی زکات
۱۵	فصل دوم: بحث تاریخی (تاریخچه تشریح زکات)
۱۵	۱- زکات در شریعت حضرت ابراهیم (ع):
۱۵	۲- زکات در شریعت موسی (ع):
۱۶	۳- زکات در شریعت عیسی (ع):
۱۸	۴- زکات در جاهلیت (قبل از اسلام):
۱۹	۵- تاریخ فرض زکات در اسلام
۲۴	۶- علل اختلاف مفسرین در خصوص تاریخ فرض زکات:
۲۶	۷- جمع آوری زکات در زمان پیامبر (ص)
۳۰	فصل سوم: جایگاه زکات در احکام اسلام
۳۰	۱- فلسفه تشریح:
۳۱	۲- زکات ضروری دین (فقه):
۳۵	فصل چهارم: وجوب زکات
۳۵	۱- شرایط وجوب:
۳۶	۲) اثبات وجوب زکات از نظر آیات و روایات:
۳۸	۳) کیفیت وجوب زکات:
۴۷	فصل پنجم: موارد وجوب زکات
۴۷	۱- مهمترین مدرک فقهاء برای تعیین اموال زکوی و مقدار آن
۵۶	۲- نظر فقهای فریقین در یک بررسی اجمالی:

- مخالفت ابن جنید ۵۹
- فصل ششم: دیدگاه امامیه در ادوار مختلف فقه** ۶۲
- الف - نظر فقهاء متقدم از عصر غیبت تا محقق حلی: ۶۲
- ۱ - نظر شیخ صدوق «ره» در المقنع: ۶۲
- ۲ - نظر شیخ مفید «ره» در المقنعه: ۶۳
- ۳ - نظر سید مرتضی «ره» در الانتصار: ۶۴
- ۴ - نظر شیخ طوسی «ره» در النهایه: ۶۵
- ۵ - نظر سید بن زهره «ره» در الغنیه: ۶۶
- ب - نظر فقهای امامیه متاخر: ۶۷
- ۶ - عقیده محقق حلی «ره» در المختصر النافع: ۶۷
- ۷ - نظر علامه حلی «ره» و محقق کرکی «ره»: ۶۷
- ۸ - نظر شهید اول و شهید ثانی: ۶۹
- ج - نظر متاخرین از فقهای متاخر امامیه: ۶۹
- ۹ - عقیده شیخ یوسف بحرانی «ره» در حدائق الناظره: ۷۰
- ۱۰ - در نظر شیخ محمد حسن نجفی «ره» در جواهر الکلام: ۷۱
- د - نظر فقهای امامیه معاصر: ۷۱
- ۱۱ - عقیده آیه... طباطبائی «ره» در عروة الوثقی و سید محسن حکیم «ره» در مستمسک عروه: ۷۱
- ۱۲ - عقیده آیه... اصفهانی «ره» در وسیله النجاة و حضرت امام خمینی «ره» در تحریر الوسیله: ۷۲
- ۱۳ - نظر آیه... خوئی «ره» در منهاج الصالحین: ۷۳
- ۱۴ - نظر آیه... ناصر مکارم شیرازی ۷۴
- فصل هفتم: نظر فقهای غیر امامیه در خصوص موارد وجوب زکات** ۷۶
- ۱ - نظر فقهای حنفیه: ۷۶
- ۲ - نظر فقهای مالکی: ۷۶

- ۳- نظر فقهای حنبلی: ۷۶
- ۴- نظر فقهای ظاهریه: ۷۸
- ۵- نظر فقهای زیدیه: ۷۹
- ۶- نظر شافعی: ۷۹
- فصل هشتم: دلایل فریقین در خصوص موارد وجوب زکات ۸۵**
- ۱- ادله انحصار زکات در نه چیز (بنابه نظر شیعه) ۸۵
- ۲- نظر سید ابوالمکارم بن زهره در خصوص ادله انحصار وجوب ۹۰
- ۳- نظر صاحب کتاب مهذب الاحکام: ۹۱
- ۴- نظر صاحب کتاب الزکاة در خصوص استدلال موارد وجوب ۹۸
- ۵- نتیجه گیری و پاسخ به بحث طرح شده در الفاظ: ۱۱۳
- فصل نهم: زکات نقدین (طلا و نقره) ۱۱۶**
- ۱- آیا زکات در اوراق مالی جایگزین طلا و نقره واجب است؟ ۱۱۶
- ۲- مستند فقهاء در وجوب زکات طلا و نقره ۱۲۰
- ۳- جلوگیری از کنز: ۱۲۵
- ۴- تبدیل موضوع: ۱۲۷
- ۵- گسترش معنای نقدین (الغای خصوصیت): ۱۲۷
- فصل دهم: زکات مال التجاره ۱۳۱**
- الف) مراد از مال التجاره چیست؟ ۱۳۱
- نظر شیخ طوسی در خلاف ۱۳۲
- نظر شهید ثانی در مسالک الافهام ۱۳۳
- دیدگاه علامه در مختلف الشیعه: ۱۳۳
- زکات مال التجاره در مفتاح الکرامه ۱۳۴
- زکات مال التجاره در فقه امام جعفر صادق (ع) ۱۳۵
- نظر مرحوم میلانی در محاضرات فی فقه الامامیه: ۱۳۶
- آیا در مال التجاره زکات مستحب است؟ ۱۳۶

۱۳۷ بررسی نصوص:
۱۳۹ چگونه روایات مثبتة در مال التجارة را علاج کنیم؟
۱۴۰ توجیه قول به استحباب:
۱۴۲ فصل یازدهم: توسعه موارد وجوب زکات
۱۴۲ الف = دامنه گسترده زکات
۱۴۸ نظر مرحوم گلپایگانی در خصوص موارد وجوب زکات
	آیا تعیین زکات در موارد (۹) گانه از ناحیه ائمه (ع) حکم همیشگی پایدار است یا
۱۵۱ حکومتی ناپایدار؟
۱۵۹ روایات گسترش
۱۶۱ راههای جمع بین دو دسته از روایات:
۱۶۶ ب) در خور وجوب و وجود (اقتضاء و فعلیت):
۱۶۷ ج) استحباب:
۱۷۲ د) تعیین به وسیله حاکم:
۱۷۳ زکات اسب
۱۷۶ روایت بخشش:
۱۷۸ روایت یونس
۱۸۰ اختلاف روایات:
۱۸۱ وظیفه حاکم:
۱۸۵ فصل دوازدهم: خمس و زکات
۱۸۵ ۱- خمس مالیاتی در کنار زکات:
۱۸۸ ۲- خمس و زکات مکمل یکدیگرند:
۱۹۲ فصل سیزدهم: جمع بندی نهایی
۱۹۲ جمع بندی نهایی:
۱۹۴ چکیده به زبان انگلیسی
۱۹۷ فهرست منابع و مأخذ

مقدمه:

دین اسلام، دینی کامل، پویا و جهان شمول بوده و برای تمامی جوانب و زوایای زندگی بشر برنامه‌های قابل اجراء و منطبق بر زمان و مکان دارد. از خصوصیات بارز آن تعیین برنامه حکومتی است که فقهاء عظام بویژه حضرت امام خمینی (ره) به آن اشاره و یا تصریح کرده و برای ایجاد حکومت اسلامی قیام نموده‌اند. با تشکیل حکومت تامین امنیت، عدالت اجتماعی، رفاه نسبی و... برای تمامی آحاد جامعه ضروری است.

بدون شک داشتن منبع درآمد بمنظور برقراری اهداف حکومت در جهت رفع نیاز عامه و ایجاد امنیت و رفاه از چیزهایی است که بالطبع قانونگذار اسلام آنرا در نظر گرفته و بخشی از آنها را انفال: (اراضی موات، اراضی آباد طبیعی، معادن، جنگلهای طبیعی، بیشه‌ها و نیزارها، دریاها، آبهای معدنی و زیر زمینی، رودخانه‌های بزرگ، مال مجهول المالک، فیثی و...) و بخشی دیگر را وجوهات شرعیه (آن دسته از واجبات مالی که شارع مقدس در مالهای مسلمانان قرار داده است) همچون خمس بر غنیمتهای جنگی، گنج، سود کسب و... و یا تعهدات مالی که برای جریمه کارهای ناروا و یا برای جبران ناتوانی در انجام واجبات و یا زکات بر غلات و چهار پایان و نقدین تشکیل میدهند.

زکات از آن دسته موضوعاتی است که به لحاظ شرایط و مقتضیات نوپیدا، شایسته تحقیق و بازنگری است، چرا که حکومت حق در بسیاری از احکام شرعی بویژه احکام مالی آن تأثیر فراوان دارد.

در این نوشتار به بررسی سیر تطورات و موارد وجوب زکات تا عصر حاضر پرداخته و به بحث در باره معنی زکات، تاریخچه تشریح زکات، در ملتها و امم پیشین، موارد وجوب زکات، و اینکه آیا اشیاء زکوی و جاهای مشخص شده برای زکات پایدارند یا ناپایدار و آیا میشود در مواردیکه اشیاء یاد شده کافی نیست بر اساس شرایط و معیارها و مصلحت سنجی حاکم اسلامی به سایر چیزها نیز گسترانید و... پرداخته‌ایم که در این راستا ابتدا به ارائه تصویری کلی از موارد وجوب زکات پرداخته و به بحث و بررسی مسائل مطروحه اهتمام ورزیده‌ایم.

ضمناً از نظرات فقهای اهل سنت و امامیه در ادوار مختلف فقه نیز بهره جسته و نظر فقیه برجسته هر دوره را بعنوان نظر فقهی آن عصر آورده‌ایم.

بررسی روایات ناظر برگسترش موارد وجوب زکات، و استمداد از نظرات دانشمندان مدافع از این

نظر نیز بحثی جالب بوده که پس از جمع بندی و نتیجه گیری در نهایت به تایید نظر فقهی سلف و بزرگان امامیه رسیده ایم، خصوصاً که در این بحث، موضوع زکات نقدین و گسترش موضوع به اسکناس و اوراق مالی در عصر حاضر نیز از مباحث در خور تحقیق و نو می باشد.

در پایان از سایر منافع مالی (خمس) بعنوان تکمیل کننده زکات یاد کرده و به تشریح موضوع پرداخته ایم.^(۱)

بدون تردید این مختصر با عنایت به بضاعت مزاجه نویسنده گرچه دارای نواقصی است که اغماض بزرگواران تکمیل کننده آن می باشد ولی مسلم گامی موثر در تحقیق سودمند خواهد بود.

در پایان برخود لازم میدانم از کلیه دست اندرکاران دانشگاه قم بویژه استاد محترم راهنما آیت... حاج آقا حسین کریمی که با راهنماییهای استادانه و دقت و شکیبایی گرانبه شان ایصال الی المطلوب نمودند و همچنین استاد محترم مشاور حاج آقا وزیر فرد صمیمانه تشکر و قدر دانی نمایم. امید اینکه این مختصر راهگشای بررسیهای دقیقتر و فنی تر بعدی قرار گیرد. انشاء...

ویژگیهای پایان نامه

کنکاش در یکی از مسائل مبتلا به جامعه اسلامی که روز به روز حساسیت تنبوع و پژوهش آن روشنتر میشود، علاوه بر جنبه علمی - تخصصی دارای جایگاه کاربردی وسیعی میباشد بویژه که اخیراً بحث احیاء زکات در جامعه نیز مطرح و بالطبع گام بعدی تعیین موارد و جوب آن بویژه با تغییر زندگی بشر امروز امری ضروری مینماید و چه بسا مورد نقد منتقدین هم واقع شده چرا کشاورزی که مثلاً در منطقه‌ای محروم جو میکارد به محض رسیدن به حد نصاب موظف به پرداخت زکات آن است ولی فلان شرکت عظیم کشت برنج یا فلان کمپانی عظیم ماشین یا هواپیما مشمول قوانین زکات نبوده در حالی که دارنده چند راس شتر در بیابان خشک و سوزان و بی آب و علف کوبیر باید زکات بپردازد. در پاسخ به این سوال از یکطرف و جستجو در منبعی عظیم برای اقتصاد حکومت اسلامی از طرف دیگر در نهایت حیطه نظر ولی فقیه و حاکم اسلامی معین تر شده و خمس بعنوان مکمل زکات مورد بحث قرار گرفته است.

در این راستا پایان نامه حاضر با ویژگیهای منحصر به فرد زیر تدوین شده است:

الف) ویژگیهای محتوایی:

- ۱) بحث تاریخی در خصوص تشریح زکات
- ۲) بحث استدلالی در موارد و جوب زکات
- ۳) بررسی نظرات فقهای شیعه و اهل سنت در هر دوره از فقه
- ۴) ارائه نظرات گسترش موارد و جوب
- ۵) جمع بندی و اینکه خمس بعنوان مکمل زکات میتواند مد نظر قرار گیرد

ب) ویژگیهای نحوه تدوین:

- ۶) استفاده از متون مرجع روایی و متون دست اول فقهی
- ۷) بهره گیری از نوشتار دانشمندان اخیر و استفاده از نظرات آنان
- ۸) ارائه توضیحات در خصوص اصطلاحات فقهی، اصولی و یا شرح حال دانشمندان مورد بحث

۸) ارائه توضیحات در خصوص اصطلاحات فقهی، اصولی و یا شرح حال دانشمندان مورد بحث در پاورقی و با استفاده از کتب موثق و مرجع .

۹) استناد به کتب مختلف لغت

۱۰) مراجعه به کتب مختلف اهل سنت و شیعه اعم از کتب قدیم و یا جدید آنان (بدلیل وجود کتابخانه‌های بزرگ در شهر مقدس مشهد اعم از کتابخانه معظم آستان قدس رضوی و کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد و کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد و کتابخانه حوزه علمیه و مرکز پژوهشهای آستان قدس رضوی و نیز استفاده از کتابخانه دانشگاه قم و استفاده از بانک اطلاعات شهر مقدس قم و... در استفاده از منابع محدودیتی نبوده لذا از حداکثر امکانات به نحو مطلوب استفاده شده است.)

۱۱) ضمن استفاده از متون و مراجع از کتب فقهی و روایی که نظرات کلیه فقیهان را با آدرس جمع آوری کرده (مثل کتاب نصوص الاقتصاد الاسلامی...) بهره فراوان برده شده است .

۱۲) علاوه بر استفاده از کتب و نوشته‌ها از نظرات اساتید محترم راهنما و مشاوره در نقد بر نظرات بعضی از نویسندگان و پاسخ به آنها و همچنین در ویرایش و نگارش پایان‌نامه استفاده و افری شده است .

فصل اول:.....معنی زکات و اشتقاق آن ۶

مشمول بر:

۱- معنی لغوی زکات ۶

۲- مفهوم اصطلاحی زکات ۱۰

۳- نسبت بین معنی لغوی و معنی شرعی زکات ۱۳

فصل اول:

معنی زکات و اشتقاق آن

۱- معنی لغوی زکات

زکوة بر وزن فعله مثل صدقه است و چون واو آن حرکت داشته و ماقبل آن مفتوح بود قلب به الف گردید (زکوة زکاة) از اسامی مشترک بین فعل و مخرج بوده و به عین (به معنی طایفه‌ای تزکیه شده) و نیز بر معنی (به معنی تزکیه) اطلاق میگردد.

الزکاة (ممدود) به معنی زیادی، یعنی آنچه از ثمرات که خداوند خارج میگرداند و مقصور آن (الزکاة) به عدد فرد گفته میشود.^(۱)

جمع آن زکوات^(۲) و وقتی، چیزی به آن نسبت داده میشود واجب است هاء آن حذف و قلب به الف یا واو شود (زکوی) زیرا که در نسبت به اصل کلمه برمیگردد و این که گفته میشود زکاتیه، عامیانه بوده و درست آن زکویه میباشد^(۳) در رسم الخط، الف آنرا بصورت واو و تا را گرد نوشتن واجب است.^(۴)

زکاة همان زکات معروف مال است و زکی ماله تزکیه یعنی زکات مالش را پرداخت و تزکی یعنی تصدق.^(۵)

و در لغت به معنی نمو و طهارت و صلاح هست.

گنفته شده: از معنی اول، آیه شریفه ذلکم ازکی لکم و اطهر (بقره / ۲۳۲) و از معنی دوم آیات زیادی هست از جمله آیه شریفه، یتلوا علیهم آیاته و یزکیهم و یعلمهم الکتاب و الحکمه: می خوانند برای ایشان نشانه‌هایش را و ایشان را پاک می سازد و به آنها کتاب و حکمت می آموزد (جمعه / ۲) و از معنی سوم آیه شریفه: خیرا منه زکوة و اقرب رحما:.... بهتر از او در پاکی و نزدیکتر

۱- لسان العرب / ج ۱۴ / ۳۵۸

۲- العین / ج ۵ / ۳۹۴

۳- المصباح المنیرج / ۱ / ۲۵۴

۴- لغتنامه دهخدا / حرف ز / ۴۰۶

۵- صحاح اللغة / جزء ۶ / ۲۳۶۵